Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 94
IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR

TURKISTON ASSRDA MUZEY ISHINING INSTITUTSIONAL RIVOJI VA MADANIY MEROS MUHOFAZASI (1917-1924-YILLAR)

Umirzoq Musoyev*
O'zbekiston Milliy universiteti Tarix fakulteti, Arxivshunoslik va manbashunoslik kafedrasi o'qituvchisi
✉ dovurovbek@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada 1917-1924-yillarda Turkiston ASSRda muzey ishining davlat boshqaruvi tizimiga o'tkazilishi, madaniy qadriyatlarni milliylashtirish, muzey tarmog'ini markazlashtirish hamda tarixiy yodgorliklarni muhofaza qilish jarayonlari tahlil qilinadi. Tarixiy-qiyosiy, institutsional va manbashunoslik usullari asosida muzey tizimidagi o'zgarishlarning asosiy bosqichlari aniqlanadi. Tadqiqot natijasida muzey ishining huquqiy, ma'muriy, ilmiy-restavratsion va madaniy-ma'rifiy yo'nalishlari o'zaro bog'liq institutsional tizim sifatida shakllangani asoslanadi.

Kalit so'zlar

Turkiston ASSR, muzey ishi, Turkkomstaris, madaniy qadriyatlar, milliylashtirish, muzey tarmog'i, muzey fondi, tarixiy yodgorliklar, restavratsiya, davlat boshqaruvi.

DOI: 10.5281/zenodo.21743396

Kirish. Muzeylar tarixiy xotirani saqlash, ilmiy muomalaga kiritish va kelgusi avlodlarga yetkazishda muhim institut hisoblanadi. O'zbekistonda muzeylarni renovatsiya qilish hamda moddiy va nomoddiy merosni asrash davlat madaniy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan [1]. Shu sababli zamonaviy muzey tizimining davlat boshqaruvi va yodgorliklarni muhofaza qilish mexanizmlari shakllangan dastlabki bosqichini o'rganish dolzarbdir.

Turkiston o'lkasida muzey faoliyati 1917-yildan avval ham mavjud edi. 1876-yilda Toshkentda birinchi muzey tashkil etilib, 1877-yil boshiga kelib unda 1500 dan ortiq eksponat hamda 800 ga yaqin tanga va medal saqlangan. Biroq kolleksiyalarning tasodifiy shakllanishi, tavsif va provenans ma'lumotlarining yetishmasligi, bino va moliyaviy ta'minot muammolari tizimli rivojlanishni cheklagan [2]. Imperiya davridagi muzey va ko'rgazmalar ilmiy bilimlarni jamlash bilan birga Turkistonni mustamlaka hududi sifatida namoyish etish amaliyotiga ham xizmat qilgan. Shuning uchun 1917-yildan keyingi jarayon mavjud tajribaning yangi siyosiy-huquqiy sharoitda qayta tashkil etilishi sifatida baholandi [2].

Asosiy qism. Institutsional transformatsiyaning birinchi bosqichi 1918-1919-yillarda mulkchilik, boshqaruv va muzey maqomini qayta belgilash bilan boshlandi. 1918-yil 19-apreldagi 258-son buyruqqa ko'ra, Toshkentdagi knyaz Nikolay Konstantinovich Romanovning sobiq saroyida Turkiston xalq universiteti muzeyi tashkil etildi. Maorif xalq komissariga muzey shtatini yo'lga qo'yish va undan ilmiy maqsadlarda foydalanish sharoitini yaratish topshirildi [4]. Qaror saroy va kolleksiyani davlat nazoratidagi ochiq ilmiy-madaniy muassasaga aylantirdi.

Milliylashtirish natijasida saroylar, xususiy kolleksiyalar, san'at buyumlari va qadimiy ashyolar davlat muzey fondlariga o'tkazildi. Bu tarqoq boyliklarni hisobga olish va saqlash imkonini berdi, fondlarni shakllantirishda esa ehson va tasodifiy xaridlar o'rnini ma'muriy qaror, rekvizitsiya, davlat xaridi va markaziy fondlardan taqsimlash egalladi. Romanov kolleksiyasi yangi muzey vazifalariga yetarli bo'lmagani sababli Moskva

Davlat muzey fondidan 120 ga yaqin asar yuborilgani qayta komplektlash siyosatini ko‘rsatadi [2].

1918-yil 1-iyundan Toshkent muzeyi jamoat kutubxonasidan ajratilib, Maorif xalq komissarligi tasarrufiga o‘tkazildi va “Turkiston xalq muzeyi” sifatida qayta tashkil qilindi [5]. 1919-yil 29-avgustdagi nizomda tarix, etnografiya va antropologiya, arxeologiya, botanika, zoologiya, geologiya va sanoat mahsulotlari kabi sakkiz yo‘nalish belgilandi. Muzeyning vazifasi eksponat yig‘ishdan hudud tarixi, aholisi, tabiati va xo‘jaligini kompleks o‘rganadigan ilmiy muassasa darajasiga kengaydi.

Ikkinchi bosqich 1919-1921-yillarda muzeylar tarmog‘ini muvofiqlashtirish va ixtisoslashtirish bilan kechdi. Maorif xalq komissarligi huzuridagi viloyat muzeylari bo‘limi mahalliy muzeylar ishini birlashtirish, mablag‘larni taqsimlash, fondlarni to‘ldirish va metodik yordam ko‘rsatish vazifalarini bajardi [3]. 1920-yil 5-maydagi yig‘ilishda A.A. Semenov muzeylarni yagona tarmoqqa birlashtirish, kolleksiyalarni profil bo‘yicha qayta guruhlash va yangi muassasalarni hudud ehtiyojiga mos tashkil etishni taklif qildi. Natijada tarmoq hududiy tasodifiylikdan rejalashtirilgan funksional tizimga o‘ta boshladi.

Uchinchi bosqich 1921-1924-yillarda tarixiy, san’at va tabiat yodgorliklarini muhofaza qilishning markazlashgan tizimi shakllanishi bilan bog‘liq. 1921-yil 23-mayda Maorif xalq komissarligi qoshida Turkkomstaris tashkil etildi [5]. Qo‘mita davlat, jamoat yoki xususiy tasarrufdagi monumental va ko‘chma yodgorliklarni ro‘yxatga olish, saqlanishini nazorat qilish, sotish va olib chiqishni tartibga solish, ekspertiza va davlat xaridini amalga oshirish vakolatiga ega bo‘ldi. 1921-yil 31-iyuldagi qaror xususiy egalardan kolleksiyalar haqida ma’lumot berishni talab qildi hamda ro‘yxatga olingan obyektlarni ruxsatsiz sotish, ko‘chirish, o‘zgartirish yoki chetga olib chiqishni taqiqladi [5].

Turkkomstaris ilmiy ekspeditsiyalar bilan kelishuv tuzish, topilma va hisobot nusxalarini talab qilish, kolleksiyalar hamda fauna-flora namunalarini respublikadan olib chiqishni nazorat qilish huquqiga ham ega edi. Bu fondlarni komplektlash, arxeologik topilmalarning tarqalib ketishini cheklash va ilmiy ma’lumotlarni markaziy jamlash imkonini yaratdi. O‘zbekiston Milliy arxividagi R-394-fond hujjatlari qo‘mitaning tashkiliy-moliyaviy ishlari, Samarqand komissiyasining ta’mirlash faoliyati va idoralararo yozishmalarini yoritadi [6].

Restavratsiya davlat muhofazasining muhim yo‘nalishiga aylandi. 1921-yil iyunida Samarqanddagi musulmon me’morchiligi yodgorliklarini ta’mirlash ustuvor vazifa deb belgilandi. 1923-yil 7-maydagi qaror qadimiy shahar qoldiqlari, qal’a devorlari va minoralarning buzilishini taqiqlab, javobgarlikni mahalliy organlarga yukladi [7]. 1923-yil 5-noyabrda 20 ta tarixiy yodgorlik Turkkomstaris tasarrufiga berildi. Natijada tarixiy va arxeologik ahamiyatga ega 52 ta obyekt davlat hisobiga olinib, yetti muzeyda 114 075 ta moddiy va ma’naviy madaniyat yodgorligi jamlandi [8].

Tahlil asosida shakllangan modelning besh tarkibiy qismi ajratildi: muzey va yodgorliklarning maqomini belgilovchi huquqiy mexanizm; Maorif xalq komissarligi va Turkkomstaris orqali ma’muriy muvofiqlashtirish; milliylashtirish, davlat xaridi va fondlardan taqsimlashga asoslangan komplektlash; inventarizatsiya, ekspeditsiya, ekspertiza va restavratsiyani birlashtirgan ilmiy-muhofaza tizimi; muzeylarni ta’lim va targ‘ibot markaziga aylantirgan madaniy-ma’rifiy yo‘nalish. Ushbu elementlarning birlashuvi muzey ishining institutsional transformatsiyasini yuzaga keltirdi.

Jarayon ziddiyatli xarakterga ega edi. Milliylashtirish kolleksiyalarni saqlash va jamoatchilikka ochish imkonini bergan bo‘lsa, markazlashtirish mahalliy muzeylar mustaqilligini chekladi; kolleksiyalarni qayta taqsimlash ayrim ashyolarni tarixiy kontekstidan uzishi, ekspozitsiyalarni esa davlat mafkurasiga bo‘ysundirishi mumkin edi. Shu bois sovet davri tadqiqotlaridagi mutlaq ijobiy baholar normativ hujjatlar va arxiv ma’lumotlari bilan tanqidiy qiyoslanishi lozim. 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanish muzey va fondlarni yangi respublikalar o‘rtasida qayta taqsimlab, Turkkomstarisdan Sredazkomstaris hamda respublika boshqaruv tizimlariga o‘tishni boshlab berdi [5].

Xulosa. 1917-1924-yillarda Turkiston ASSRda muzey ishi mulkchilik, boshqaruv, fondlarni komplektlash va madaniy merosni muhofaza qilish jihatidan tubdan o‘zgardi. 1918-1919-yillarda kolleksiyalarni davlat tasarrufiga o‘tkazish va Turkiston xalq muzeyining ilmiy profilini belgilash orqali huquqiy-mulkiy asos yaratildi. 1919-1921-yillarda muzey tarmog‘ini muvofiqlashtirish va ixtisoslashtirish mexanizmi shakllandi. 1921-1924-yillarda Turkkomstaris muzeylar, me’moriy obidalar, arxeologik topilmalar va ilmiy ekspeditsiyalarni yagona nazorat tizimiga birlashtirdi.

Asosiy natija muzeylar sonining ortishidangina emas, balki qadriyatni aniqlash, hisobga olish, saqlash, ilmiy o‘rganish, restavratsiya qilish va ommaga taqdim etish jarayonlarining o‘zaro bog‘langan davlat institutlari tizimiga aylanishidan iborat bo‘ldi. Mazkur tizim keyingi O‘zbekiston muzeyshunosligi va madaniy meros muhofazasining tashkiliy asoslarini yaratdi. Biroq markazlashtirishning mahalliy tashabbus, kolleksiya konteksti va ilmiy xolislikka ta’siri kelgusi tadqiqotlarda tanqidiy yoritilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-maydagi PF-6000-son “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. Kouteinikova I. Photographing, Exploring and Exhibiting Russian Turkestan: Central Asia on Display. - New York; Abingdon: Routledge, 2023.
3. Садыкова Н.С. Музейное дело в Узбекистане. - Ташкент: Фан, 1975.
4. Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Советининг Туркистон халқ музейини ташкил этиш тўғрисидаги 258-сон буйруғи. 1918 йил 19 апрель // ЦГА УзССР, ф. Р-34, оп. 1, д. 5, л. 55.
5. Илалов И.Н. Музееведение: учебное пособие для вузов. - Ташкент: Musiqa, 2006. - 488 с.
6. Hamidova M. Arxiv hujjatlarida O‘zbekiston me’moriy yodgorliklarining o‘rganilish tarixi (O‘zMA hujjatlari misolida). - Toshkent: “O‘ZKITOB SAVDO NASHRIYOT MATBAA IJODIY UYI”, 2021. - 48 b.
7. Сборник важнейших декретов, постановлений и распоряжений правительства ТАССР за 1923 г. Январь-август. - Ташкент, 1923. - С. 168.
8. Сборник важнейших декретов, постановлений и распоряжений правительства ТАССР за 1923 г. Ноябрь-декабрь. - Ташкент, 1923. - С. 38.